

„NEM BÁNTOTTAK?”

CSEPELI GYÖRGY – PAPP RICHÁRD (2025) KIÁLTÓ CSEND:
A HOLOKAUSZT HELYI EMLÉKEZETE MAGYARORSZÁGON. BUDAPEST: MÚLT ÉS JÖVŐ.

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.1.4>

Cikkazonosító: e202614

A holokauszt a modern történelem egyedülálló bűntette, az erről való megemlékezés erkölcsi kötelességnek tekinthető, tagadása számos országban, így Magyarországon is,² büntetendő. Ezáltal a holokauszt emlékezetéről szóló társadalomtudományos elemzés egyúttal maga is a megemlékezés része lesz – annak minden, egyszerre pozitív és negatív feszültségével, lendítő és terhelő hatásával együtt. Jelen recenzióban is erre látunk majd egy jó példát.

Csepeli György és Papp Richárd könyvének³ alapját egy kutatás jelenti a magyar holokauszt *helyi* emlékezetéről, *ugyanakkor* – nyilvánvaló módon – a *Kiáltó csend* maga is a megemlékezés egy gesztusa. Ezen túl, a szöveg rendszeresen kitekint az osztársadalmi bizalmatlanság, a történelmi emlékezet, az emlékezetpolitika, a társadalmi identitás, vagy – közvetett módon, a kifejezések használata nélkül – a magyar nemzettudat, nemzeti önismeret kérdéseire is. Mindez rendkívüli módon felerősíti, egyszersmind gyengíti is a kötet mint társadalomtudományos mű keltette hatást.

A 2021-ben indult kutatás terepmunkával kezdődött hét településen, amely közé gondosan beválogattak községeket, kisvárost, megyeszékhelyt, a fővárost, valamint egy 1918 előtt, illetve 1940–1944-ben Magyarországon, majd Románia határain belül elterülő várost (Nagyváradot) is (14–18). Első körben a kutatók a zsidóság, a deportálás vagy a gyilkosságok helyi emlékeit – vagy azoknak a helyét – keresték fel. Egy jellegzetes leírás: „A járdákon néhány botlatókő látható, már amelyeket nem szedtek ki, nem öntöttek le betonnal. Az [...] egyik zsinagóga [...] üres helyén autók parkolnak. A nagy zsinagóga megmaradt, de omladozik. Magas fallal körülvett udvarában az első világháborúban meghalt zsidó hősök kívülről nem látható emlékműve. [...] Aki a holokausztra akar emlékezni, annak az Avas lankáira telepített távoli zsidó temetőbe kell elmennie, innen jól látható a téglagyári vasútállomás, ahonnan elindultak az Auschwitzba vivő vonatok. Emléktábla a Tiszai pályaudvaron van, ahol nem történt semmi, aminek köze lenne a holokauszthoz. Miskolc zsidó lakosait az Arany János utca környékén felállított gettóba kényszerítették... [...] Ahol a hajdani gettó kapuja volt, ott ma egy thai masszázs szalon bejárata nyílik, melynek falán egy alig olvasható kis fekete márványtábla felirata emlékeztet az elhurcolt miskolci és a város környékén élő zsidókra. A tábla alatt elhelyezett fémkarón egy-két koszorú kókadzik...” (16). Az elhanyagoltság-/gondozottságskála másik végpontja körül található a budapesti emlékhelyek, többek között a Dohány utcai zsinagóga vagy a Páva utcai múzeum (17–18).

¹ ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutatóintézet; Károli Gáspár Református Egyetem BTK.

² Ld. Btk. 269/C §.

³ A továbbiakban: *Kiáltó csend*; a külön megjelölés nélküli oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

A terep bejárása során a kutatók és helyi segítők – összesen 9 fő, akiket a 273. oldalon sorolnak fel – számos helyi lakossal beszélgettek el. E beszélgetések tartalmát később, emlékezetből és jegyzetek alapján,⁴ felhasználták a *Kiáltó csendben* is. A kutatás következő lépéseként fókuszcsoportos és részben személyes interjúkon való részvételre kérték fel a beszélgetőpartnereket, valamint, rajtuk keresztül, erre hajlandónak tűnő ismerőseiket is. Ebben a fázisban azonban váratlan mértékű elutasítással találkoztak: „*tízből kilenc személy, aki közül mindegyikük nagyon nyitott volt beszélgetéseink során (és szívesen, empátikusan osztotta meg gondolatait, személyes vagy a családban tovább élő emlékeit a településen élő zsidóságról és a holokausztról), elutasította a részvételt az interjúkban. [...] Az elutasítások és ezek fent említett aránya minden településen ugyanolyan volt minden generációban, valamint a nem zsidó és zsidó résztvevők esetében egyaránt. Mint korábban láthattuk, azok a segítők, akik szintén megpróbálták résztvevőket invitálni az interjúkra, hasonló tapasztalatokat szereztek még úgy is, hogy az adott településen élőként a bizalom irányukban erősebb volt, mint irányunkban, a »kívülálló« kutatók irányában» (29).*

Első pillantásra egy tankönyvbe illő példázattal találkozunk: hogyan lehet a kutatást veszélyeztető módszertani kihívást oly módon feldolgozni, hogy azt a Szerzők koncepciójuk alátámasztására tudják felhasználni. A kutatók ugyanis az elutasításokat az általános társadalmi *bizalmatlanság* egyik megnyilvánulásaként kezelték (s nem mellesleg: az interjúk során elhangzott, rögzített szövegekben is kimutatni vélték a bizalmatlanság magas szintjét). A Szerzők ilyen érvelését támogatja, hogy gyarapodó szakirodalom mutat rá a magyar társadalom általában alacsony bizalmi szintjére, és ennek – legkülönbözőbb szférákban vagy diskurzusokban megnyilvánuló – hatásaira (29–30).

A bizalmatlanság szoros kapcsolatban áll a félelemmel⁵ is – bár azt a Szerzők is elismerik, hogy utóbbi korántsem mindig alaptalan, sőt, időnként kifejezetten adaptív lehet. Idézük például a régi viccet: „*Mi a különbség az optimista és a pesszimista zsidó között? Hogy a pesszimista zsidók New Yorkban, az optimisták pedig Auschwitzban vannak*” (65). A félelem azonban gyakran „indokolatlan” mértékben túlélheti a közvetlen veszélyt, s rákövesedhet a lelkekre. A *Kiáltó csend* egyik hétköznapi, mégis dermesztő történetében egy „középkorú budapesti nő” idézi fel a túlélő nagymamáját, „*aki minden alkalommal, mikor kislányként hazament fiútestvérével a játszótérrel, megkérdezte tőlük: »Nem bántottak?«*” (65).

A *bizalmatlanság* a *Kiáltó csend* egyik kulcskifejezése, ami rendszeresen – csak maga a szó 143 alkalommal – előkerül mind az interjúkban, mind a főszöveg elemzéseiben, tipikusan a *bizonytalanság*, a *félelem*, a *tabu*, a *tudáshiány* fogalmi felhőjének a központjában. Ezen kategóriák kapcsolata azonban korántsem olyan egyértelmű, ahogy azt a Szerzők szuggesztív narratívája sugallja, tehát hogy a megemlékezés, a kibeszélés, a tudás hiánya bizonytalansághoz vezet, a bizonytalanság pedig bizalmatlansághoz.

A könyv egy jellegzetes megfogalmazása: „*A bizonytalanság így válik a bizalmatlanság forrásává, ugyanakkor a bizalmatlanság is táplálja, és folyamatosan újra teremti a bizonytalanságot. A bizalmatlanság atmoszférája pedig tovább mélyíti a bizonytalanság zavarát és homályát, mivel folyamatosan távolítja el társadalmunk tagjait attól, hogy többet tudjanak meg egymás családtörténetéről, emlékeiről. Kutatásunk során, mint szintén láthattuk, beszélgetőtársaink többsége egyaránt bizalmatlan volt a holokauszt-emlékezet problematikája, kutatócsoportunk és önmaga irányában is*” (84). Pedig alacsony tudásszint–bizalom

4 „A könyvünkben olvasható és értelmezett narratívák azonban nem csupán az interjúkat, hanem a terepmunkák során elhangzott és lejegyzett beszélgetéseket is magukban foglalják” (20).

5 A félelem és ragozott változatai 73 szöveghelyen szerepelnek.

kombinációra éppúgy találhatunk példákat, mint magas tudásszint–bizalmatlanság párosításra és így tovább. A bizonyosság/bizonytalanság pedig egy harmadik dimenzió, amely sajnálatosan gyakran függetlenedik például a tényleges tudásszinttől. Arra kérem az olvasót, hogy gondoljon az egyes konkrét politikusokba vetett bizalomra – a fenti típusukból mindenki bőven találhat példákat (bár nem ugyanazokat).

Olvassuk el figyelmesen: „Azokban az esetekben amikor nem zsidó beszélgetőtársaink meg is indokolták, miért nem szeretnék az interjúkban részt venni, többször hivatkoztak arra, hogy ők »nem tudnak semmit a témáról«. Ez még akkor is így történt, amikor szívesen és hosszan beszélgettek velünk terepmunkánk során a »témáról«. Mikor ezt felvetettük nekik, azt mondták, hogy igen, »informálisan« megosztják velünk gondolataikat és emlékeiket, de »szégyellik« azt a »hiányt«, ami a zsidósággal és a holokauszttal kapcsolatos tudásukat illeti szerintük, és nem szeretnék, ha más is tanúja lenne ennek »nyilvánosan«. A zsidósághoz kapcsolódó tudás hiánya, illetve az erre való hivatkozás még az interjúban résztvevő nem zsidó beszélgetőtársak esetében is tapasztalható volt” (48).⁶ Az idézet folytatásában egy tárgyi ismeretekre vonatkozó kérdés és válasz ismertetése (lásd: a következő bekezdésben) következik, majd a főszöveg értelmezése a reflektált tudáshiányt máris a „bizonytalanság”, a „bizalmatlanság”, sőt, a „félelem”⁷ kulcskifejezéseivel kapcsolja össze.

A neves francia szociológus, Luc Boltanski szellemében: komolyabban kellene venni a cselekvőinket, beleértve a cselekvéseikre adott indoklásokat, igazolásokat is (Boltanski–Thévenot 2006). Egyes válaszadók bizonytalansága talán így is interpretálható: éppen annak a megjelenítésére törekedtek, hogy ők méltó módon emlékeznek meg a holokausztról, hogy ők elégtételt nyújtanak az áldozatoknak, hogy ők elismerésüket (*recognition*)⁸ fejezik ki általában a zsidóság iránt – de bizonytalanok abban, hogy ezt jól tudnák-e csinálni. Megkockáztatom a kijelentést, hogy Magyarországon az ilyen típusú helyzetek kibeszélésére, kezelésére, kommunikálására szolgáló kulturális minták, bármilyen témában, sajnálatosan fogyatékosak. Példaértékű az egyik interjúalany megjegyzése, hogy az apja az „*oroszfogságról*” sem beszélt soha (52, majd 218 ismét).

A két bekezdéssel korábban utalt tárgyi kérdés, ami az interjúalanyokból a tudáshiányuk beismerését váltotta ki, ez volt: ki a zsidó? A szakértők számára sem egyszerű kérdés valószínűleg éppen a nem túl kifejtett kognitív struktúrákkal rendelkező (*a vulgare*: ostoba) antiszemitákból vált ki a legkevésbé bizonytalanságot. Előre hangsúlyozom: *nem tartalmi szempontból* fogok hivatkozni a Wikipediára – de talán információértékű, hogy annak angol nyelvű „*Ki a zsidó?*” („*Who is a Jew?*”) szócikke pdf-ként letöltve egy 33 oldalas dokumentumot jelent.

Ha félretoljuk az esszencialista megközelítéseket – itt és most ezt javaslom –, akkor egy embercsoportot alapvetően kétféle módon határozhatunk meg: 1.) az X-ek azok, akik X-ként identifikálják magukat, vagy 2.) X-ek azok, akiket társadalmi környezetük X-nek tekint (tulajdonított csoport). Az antiszemiták ez

6 Mivel a „kétszintű” kiemelésnek nem láttam értelmét, a recenzióban valamennyi idézett szövegrészletet dőlt betűvel szedem, akár interjú, akár főszöveg része volt eredetileg.

7 A teljes szövegkörnyezet: „*S mivel – ahogy olvashattuk – mindkét interjúrészletet azzal zárták le beszélgetőtársaink, hogy »nem tudnak válaszolni a kérdésre«, megérthetjük, hogy mindez miért okozhatott olyan »zavart« és bizonytalanságot más beszélgetőtársainknak, hogy nem vettek részt végül az interjúkban. A bizalmatlanság másik, nem zsidó beszélgetőtársaink által említett olvasata a »félelem« volt. Ugyanakkor a »félelem« nem a már korábban elemzett kontextusban – a mikrotársadalmi környezet atmoszférájából táplálkozó bizalmatlanság – jelent meg ezekben az esetekben, hanem az imént elemzett »ismeretlenségből« fakadó bizonytalanság kapcsán. Láthatjuk, hogy a »tudáshiányból« származó »zavar« még a budapesti nem zsidó beszélgetőtársaink körét is érintette» (49).*

8 A kifejezés jelentéséről és jelentőségéről bővebben, két helyen kifejezetten a holokausztra, illetve zsidóságra utalva: Dupcsik 2018:54 és 65.

utóbbi használta, a „fajelméleti” maszlag dacára gyakorlatilag a vallásból és a származásból indultak ki, az egyének identitását tudatosan és agresszívan negligálva. Ezért minősítették a náci korszakban zsidónak többek között a hívő keresztény Sik Sándort vagy Radnóti Miklóst is.

A holokauszt óta azonban mind az érintettek, mind a szakértők zöme a vallás-származás kombináció tág értelmezéséből indul ki (olyannyira, hogy a szűkebben vett vallási meghatározás szerint az Izraelbe bevándorlók mintegy fele nem is számít zsidónak). Ez természetesen *nem* jelent „behódolást” az antiszemita tulajdonított definíciójának – a Soá óta ugyanis a kétféle módon meghatározott zsidóság gyakorlatilag egybeesik. Kovács András és munkatársai kutatása (2002) szerint a mai magyar zsidóság számára a legfontosabb *identitás meghatározó* elemmé éppen a holokauszt és az üldöztetések emléke vált.

Visszakanyarodva a bizalmatlanság témájára: a *Kiáltó csend* több pontján is előkerül a motívum, hogy a – felkért vagy tényleges – interjúalanyok feltételezéseket fogalmaztak meg a kutatók zsidó voltáról. Miért szólna ez okvetlenül a bizalmatlanságról, különösen a kutatókkal szembeni bizalmatlanságról, ha a kötet is hangsúlyozza: velük együttműködő, jóindulatú, nem antiszemita személyekről volt szó?

Érdemes hosszabban idézni: „*A fiatalember megismerkedésünk óta nyitottan és lelkesen, jobbító szándékú gondolatokkal és tanácsokkal támogatta kutatásunkat. Ebben a beszélgetésünkben is ez a szándék vezérelte. Szóval, amikor arra a visszatérő problémára terelődött a szó, hogy még mindig milyen sok ember utasítja el az interjúban való részvételt, beszélgetőtársam feltette a kérdést, hogy »biztos jó ötlet-e«, hogy én készítem ezeket az interjúkat. Kifejtette, hogy jobb lenne, ha találnánk »egy magas szőke kékszemű férfit, aki levezeti az interjúkat« a kollégáink vagy a diákjaink közül. »Biztos, hogy mást fognak mondani neki« – magyarázta meg javaslatát ismerősünk. Mint említettem a fiatalember teljes mértékben támogatja kutatásunkat, és az antiszemitizmus vagy a rasszizmus bármilyen formája távol áll tőle. Éppen ezzel együtt még elgondolkodtatóbbak a szavai: arra utalt ez a tanács, hogy vannak olyan falai is a bizalmatlanságnak, ami személyemnek és kutatócsoportunknak szól, akik olyan „idegen” attribútumokkal rendelkezünk, amelyek félelmetesen hasonlítanak ahhoz a dichotomizációhoz, ami kutatásunk tárgyának is táptalaját jelentette” (36–37).*

Gyakori, hogy a kutatott személyeket gyakran foglalkoztatja a szociológus-antropológus személye, találgatásait tipikusan sztereotípiák segítségével fogalmazzák meg, egy ilyen kutatásnál pedig a fent idézett feltevések „logikusak”.⁹ Ha pedig módszertani javaslatként fogjuk fel a „szőke kékszemű” ötletet – nem rossz, de naiv feltevésen alapul. Szignifikáns különbségek ugyanis csak olyan minta esetében lennének várhatóak, ahol antiszemita és a kérdés iránt közömbös, de többé-kevésbé előítéletes válaszadók is vannak – *ha egyáltalán*.

Visszatérve a módszertani kérdésekre és a kapcsolódó bizalmatlansághipotézisre: a Szerzők maguk is elismerik, hogy az elutasításokat közvetlenül az interjú csoportos jellege és videóra rögzítése motiválta. A kötet többször idézi a „*ki tudja, ki fogja majd látni*” fordulatot (33, 74, 75, 77, 85).

Tanulságos megfogalmazás: „*Egy harmadik generációs túlélő beszélgetőtársunk, aki nem jött el végül a budapesti középkorúakkal készített interjúra, a következőképp indokolta döntését később: »Ha kérdőív lett volna, akkor részt vettem volna, mert anonim módon [kiemelés tőlem – DCs] kifejtettem volna, hogy a*

⁹ Egy személyes történet: diplomázás utáni banketten kérdezte tőlem egy – akkor már *volt* – hallgatóm, hogy „*miért van annyi zsidó a szociológusok között?*” Ebben az esetben *tényleg* felmerülhetett mind az antiszemitizmus, mind a szociológussal való játszmakíséret lehetősége (bár válaszommal kitértem mindkét feltevés „tesztelésé” elől). Egy holokauszttal és zsidósággal kapcsolatos kutatás közben, egy együttműködő személy esetében ebben már nem vagyok biztos, sem az antiszemitizmusban, sem a játszmakíséretben (s ha jól értem, akkor a jelenetben szereplő kutató sem).

fasizmus még nem tűnt el teljesen az országból» (68). A Szerzők kommentárja: „Természetesen minden interjúalanyunkat biztosítottuk anonimitásukról, de mivel az interjúk vizuálisan is rögzítésre kerültek, arcuk látható a felvételeken és ez – ahogy láttuk – ugyanolyan erővel tartotta vissza egyes beszélgetőtársainkat, mintha nevük is publikussá vált volna” (68). Értetlenül olvasom: a fókuszcsoporthoz eleve, pusztán a csoportos jelleg miatt nem anonim vizsgálati módszer, a vizuális rögzítés pedig ettől függetlenül, önmagában is illúzióvá teszi az „anonimitás” ígéretét.¹⁰

Attól tartok, hogy a 2020-as években köztudott – és megalapozott – vélelem lehet, hogy az arc láthatósága a gyakorlatban tényleg egyenlő a név publikus voltával. Sőt, a helyzet sok esetben „még rosszabb”, hiszen az interneten trollok serege leselkedik a vizuális tartalmakra. A *Kiáltó csend* egy egyszerű mondatban megjegyzi: „A felvételekből készült dokumentumfilmeket a *holocaustmemory.org* website-on lehet megtekinteni” (23). Magára a honlapra két bekezdéssel lejjebb térek ki, de előbb ez a kérdés következik: vajon a felkértekben is felmerülhetett-e annak a lehetősége, hogy az arcuk és mondandójuk megjelenjen a neten is? Ha pedig biztosították őket arról, hogy a dokumentumfilmbe kizárólag nem felismerhető, anonim módon kerülnek be, ha egyáltalán – akkor ez miért nem szerepel ilyen explicit, ilyen hangsúlyos módon a főszövegben is?

Jómagam az előző évtizedben interjúztam utoljára személyesen, de csak az azóta eltelt időszakban száznál több mentorált diákom végzett interjú vizsgálatokat. Természetesen, kollégáimhoz hasonlóan én is felkészítettem őket annak hangsúlyozására, hogy az interjú *hang*felvételét kizárólag a szakdolgozatának megírása érdekében rögzíti, hogy a felvételt egyedül a vezetőtanára fogja meghallgatni, de még ő sem tudja majd, hogy ki áll a kódnevek mögött.¹¹ Két diákom találkozott a megszokottnál jóval erősebb bizalmatlansággal – az egyik témája a német kisebbség helyzete egy konkrét településen, kitérve az 1945 után sváb kitelepítés emlékezetére is; a másik témája a mai magyar vallásos zsidó fiatalok voltak.

2026 januárjának elején az internetes kereső szerint a *holocaustmemory.org* oldal nem létezik. Van viszont egy, a Szerzőkhöz köthető *Holocaust Memory* Facebook-profil, 143 követővel; a legkorábbi poszt, amelyet a FB hajlandó volt megnyitni, 2023. október 6-i, a legkorábbi filmvetítésre utaló poszt 2023. november 27-i. Az oldal „Névjegyének” „Rövid leírása” alatt egyetlen mondat olvasható: „*The transgenerational remembrance of Holocaust in Visegrad countries.*” Az „Adatvédelmi és jogi információ” ablak alatt pedig egy 97 szavas angol szöveg, ami így kezdődik: „A kutatásunk célja...”¹²

A kutatók végül 16 fókuszcsoporthoz és 16 mélyinterjúban összesen 112 személlyel beszélgettek el, időnként 4–6 órán keresztül; a 7-ből 4 helyszínen nem tudtak magukat zsidóként azonosító interjúalanyokat is kérdezni. Az előző mondatban szereplő információkat a *Kiáltó csend* négy különböző szöveghelyéről kellett össze-

10 Számos kollégának éppen ez a legnagyobb problémája – az ennek ellenére népszerű – fókuszcsoporthoz módszerrel kapcsolatban. További probléma lehet, hogy a módszer a szociológiai kutatások egyik alaplételemét – tehát, hogy mennyiben vizsgáljuk a társadalmi valóságot és mennyiben konstruáljuk *a mi valóságunkat* – kiélezett formában veti fel.

11 Az előző lábjegyzet ellenére: a fókuszcsoporthoz módszer azért nem teljesen, nem minden téma esetén elvetendő módszer. Meglehető, azért vagyok *előítéletes* a módszerrel kapcsolatban, mert egyetemi hallgatók számára tipikusan nem alkalmazható önállóan, míg a személyes interjú igen.

12 A teljes szöveg: „*The goal of our research is to be able to interpret both the generational changes and further inherited processes of Holocaust memory in three localities per country by examining three generations. The three selected settlements include the capital, towns, and rural localities of each country. All this provides an opportunity for a comparative analysis of the similarities and differences between Holocaust memory in the capital and in the countryside. The documentaries by György Csepeli, Richárd Kiss, András Surányi, Richárd Papp and Anikó Sükösd is a visual documentation of a social science research based on focus group interviews.*”

szedni (19, 34, 83 és 107). Nem derült ki számomra, hogy az egyes helyszíneken hány interjú készítették, így az sem, hogy hány fókuszcsoportban nem szerepeltek egyáltalán zsidó interjúalanyok. Ha a fókuszcsoportokban és a mélyinterjúkban szereplők egybeestek, akkor egy-egy fókuszcsoportban átlagosan 7 fő vett részt.

„Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem jelöljük a megszólalók személyét, akiktől idézzük az egyes interjúrészleteket?” (107). Valóban, fel is merült, és a Szerzők válaszát az anticipált kérdésre nem tartom meggyőzőnek. A félreértések elkerülése végett hosszabban idézem:

„A fókuszcsoportos módszertan lényege, hogy a megszólalók egymásra reagálnak, a mondataikban használt saját szavaik keverednek a csoportban velük együtt résztvevő megszólalók szavaival, s ily módon, amit a csoporttagok mondanak, az több, s részben más, mint amit a személy egyedi kérdés helyzetében mondana...

De van egy másik, lényegibb szempont is, ami miatt sürgősen tartjuk az idézett interjúrészletek személyhez kötését. A kutatás során feltett kérdésekre adott válaszok ugyan faktuálisan a megkérdezettek tudásának produktumai, de amit tudnak, az része a zsidókra, az üldözöttségük okaira, a deportálásra és annak helyi emlékezetben megőrzött nyomaira vonatkozó, tőlük függetlenül kialakult kollektív tudásnak, mely éppen kérdésünk idején veszíti el közvetlen, személyesként elbeszélte élményeken alapuló kommunikatív jellegét, s válik részévé a közvetlen élményeket nélkülöző kulturális emlékezet. Látszólag kivételt képeznek a tabu fejezetben felvetett kérdésre adott válaszok, melyekben a megkérdezettek arról számolnak be, hogy miként, milyen körülmények között szereztek tudomást a holokauszt drámájáról, s annak főszereplőiről, az áldozatokról, az elkövetőkről, a segítőkéről és a kívülállókról. A válaszok, mint azt az olvasó látni fogja, ebben az esetben sem egyéniek, nem is lehetnek azok, mivel a holokauszt eseményei mindenütt háttorzongatóan azonos forgatókönyv szerint mentek végbe. Az utolsó kérdésben azt feszegettük, hogy a megkérdezettek szerint kell-e emlékezni a holokausztra. E kérdésre csak olyan válaszok adhatók, amelyeket a válaszadók készen találtak, jóval azelőtt, hogy megkérdeztük őket.

A társadalmi tudás egyéb területeire vonatkozó tudáshoz hasonlóan a holokauszttal kapcsolatos tudás is kollektív diszkurzív univerzum része, melynek aktív részeseként az egyének az egyes beszédhelyzetekben kiválasztják az éppen odaillo mondatokat. A fókuszcsoportos beszédhelyzet[ben]... az egyén a saját mondatait mondja, de egy olyan készletből válogat, melyet nem ő hozott létre. A helyzet hasonlít a folklórkutatáshoz, ahol a kutató személyeket kérdez, figyel meg, de az egyének produkcióit egy kollektíve létrehozott paradigmába illeszti” (107–108).

„Kollektív tudás”, az egyénektől függetlenül kialakult olyan „kollektív diszkurzív univerzum”, amely akkora „hatalommal bír” az egyének felett, hogy azok narratívái nem „egyéni”, nem is lehetnek azok”? A „folklórkutatás”, más néven néprajzkutatás előfeltevése szerint a kutatóik által vizsgált kulturális produktumok alkotója „a nép” – e tudomány számára valóban mindegy, hogy mikor és hol élt, egyáltalán, hogy hívták azt a parasztembert, aki először énekelte, hogy „ki a Tisza vizét issza...” De jelen esetben is jó metaforáról van szó? A kiválasztott 7 településen több mint kétfélmillió ember él, akik közül néhány száz, az első körben együttműködő adatközlő került ki; majd ezen csoport mintegy tizede volt hajlandó, erősen konstruált közegben, a kutatók és munkatársaik kérdései által irányított módon beszélni a témáról. Ők lennének „a nép” képviselői, akik kizárólag „népdalokat énekeltek” a Szerzők fonográfjára?

Az interjúk nem „egyéniek, nem is lehetnek azok, mivel a holokauszt eseményei mindenütt háttörzongatóan azonos forgatókönyv szerint mentek végbe” (108) – ezek szerint „mindegy” lenne, hogy mondjuk egy túlélő gyermeke, vagy egy 21. században született nem-zsidó, vagy egy volt nyilas unokája¹³ beszél? Mint korábban utaltam rá: van interjúalany, aki a „ki a zsidó” kérdéstől is zavarba jön, de olyan is, aki magától értetődően beszél „halachikus törvényekről” és „alijázásról” (114). Nyilván nem véletlen, hogy ez utóbbi, kvázi-szakértőnek tekinthető interjúalanyt csaknem négy teljes oldalon keresztül folyamatosan idézik a kötetben (112–115).¹⁴

Arról nem is beszélve, hogy tipikusan nem derül ki, hogy az idézet – mint korábban kitértem rá – a rögzítés előtti beszélgetésből, a fókuszcsoporthoz vagy a 16 személyes interjúból származik.

Egy – több szempontból is releváns – példa: „*Én hetednapot ünneplő családban nőttem föl, annak is kereszteltek, de keresztelés után azt mondta apám, hogy ha valaki megkérdi, hogy milyen vallású vagy, akkor azt mondd, hogy református. Ez még az '50-es években volt, akkor sok mindenről hallgatni kellett. És erre oktattak bennünket is... hallgatni*” (52). A Szerzők, bár a történetre még egyszer hivatkoznak (217–218), egyrészt pusztán analógiának tartják a felekezet említését, másrészt az idézetben az 1950-es évekre tett utalásra koncentrálnak. Pedig ez több, mint analógia: a hetednapos adventisták vagy szombatosok felekezetét már az első világháború alatt üldözték, a Horthy-korszakban diszkriminálták, 1939-ben be is tiltották az egyházat. Az illegalitásban is működő kisegyház férfi tagjait a második világháború alatt gyakran munkaszolgálatosnak hívták be, egy csoportjuk például a bori táborban együtt raboskodott a zsidónak minősített Radnóti Miklóssal vagy Szalai Sándorral (Csapody 2011:15, 86, 435). Nyilvánvalónak tartom, hogy ilyen családi háttérrel az adatközlő „kollektív diszkurzív univerzuma” jelentős mértékben más, mint azoké, akiknek a felmenői között elkövetők, félrenézők, áldozatok vagy túlélők is vannak.

A fenti kritikám ellenére hangsúlyozni szeretném, hogy az interjúrészletek tanulságosak és érdekfeszítők – mégis, talán túl sok van belőlük. A kötet második felében sorra olyan alfejezetekkel találkozhatunk, amelyekben kizárólag 1–3 mondatnyi főszöveg és hosszú, oldalakon átnyúló idézetek szerepelnek (az említetten túl például 151–156, 178–181, 199–201, 201–203, 204–205, 205–207, 207–208). Egyes hosszabb idézetek – nem számolva a főszövegbe illesztett rövid idézeteket – a kötet több pontján is megjelennek (például 91 és 216, 52 és 214, 82 és 168 és 225). Engem is meglepett az adat: csak a külön bekezdésbe szerkesztett, behúzott idézetek a *Kiáltó csend* teljes terjedelmének csaknem felét, mintegy 48%-át¹⁵ teszik ki.

Nem váratlan eredmény, hogy az antiszemita/antiszemitizmus kifejezés 152-szer szerepel a műben, legtöbbször okkal. Mégis, támadt egy olyan érzésem, hogy a Szerzők – a „bizalmatlansághoz” hasonlóan – időnként indokolatlanul használják ezt a kifejezést. Egy jellegzetes példa: „*Bennem egyfajta félelemmel vegyes tisztelet alakult ki egyébként a zsidóság iránt*” – tört ki a kutatás egyik résztvevőjéből. Az interjúalany a nagyszüleitől eredeztette ezt a hozzáállását: a nagyanyja szokott olyanokat mondani, hogy „*még az okos*

13 Valós példa (74).

14 Adalékok a recenzió más helyein megfogalmazott kritikához: a Szerzők nem érezték szükségességét sem a „halachikus törvények”, sem az „alijázás” megmagyarázásának. Márpedig, ha ez az olvasóktól elvárt háttérismeret, akkor a főszöveg számos történelmi eseményekre vonatkozó részletezése túldimenzionált. Másrészt: az „In-group konstrukcionista válaszok” c. fejezetet teljes egészében a hosszú idézet tölti ki, egyetlen mondat főszöveg nélkül (112–115).

15 A becslés módszertana: a PDF szövegét átmásoltam Wordbe, s ott kitoroltam a főszöveget. Ennek során nyilván számos leütés „elveszett”, míg bekerülhettek a fájlba felesleges *space*-ek, írásjelek vagy sorok stb. A „terjedelem csaknem fele” becslést viszont így is vállalhatónak tartom.

németek sem bírtak velük”. Az interjúalany *reflektált* arra is, hogy ez nem korrekt hozzáállás, nem korrekt megfogalmazás, ezért azt is hangsúlyozta: szerinte a nagyszülei hozzáállásában „*sosem volt gyűlölet*” a zsidókkal szemben (50–51, majd ismét: 223).¹⁶ A Szerzők azonban a nagymama esetében egyszerűen „*antiszemitizmust*”, maga az interjúalany esetében pedig „*reflektálatlan antiszemitizmust*”¹⁷ (51) interpretáltak. A háttérben meghúzódó, egyszerre morális és intellektuális dilemma: a holokauszt perspektívájából láthatjuk, hogy – „*akaratlanul*” bár, de – a „*mérsékelt*” antiszemitizmus is egyengetheti a népiertáshoz vezető utat. Ugyanakkor, ha arra gondolunk, hogy az antiszemitizmus *zsidóellenességet* jelent – talán nem mindig kellene ezt a kifejezést használni szerencsétlenül megfogalmazott, sztereotip, akár előítéletes megnyilvánulásokra is, ha kitűnik, hogy nincs mögötte ellenségesség.

A kutatás 112 résztvevője, mint már kitértem rá, nem reprezentatív a magyar társadalomra, de ez egy kvalitatív vizsgálattól nem is elvárható. Az viszont talán igen, hogy egy ilyen kötet röviden utaljon más kvantitatív kutatások eredményeire az antiszemitizmus, illetve az antiszemitizmus elutasításának az elterjedtségéről. Ebből, sajnos, csak ennyit kap az olvasó a *Kiáltó csend* közepe táján: „*Kvalitatív módszerrel folytatott kutatásunk eredményei összhangban vannak magyar társadalom zsidókkal kapcsolatos attitűdjeit feltáró, 2023 őszén végzett kvantitatív kutatás eredményeivel...*” (139) – itt érdemes egy pillanatra megállni: a Szerzők, nagyon helyesen, meg sem próbálták ilyen szempontból kategorizálni a mintájukat. Az mindenesetre kiderült, hogy az interjúalanyok között az „*igazi*” antiszemiták aránya 0% lehetett. Folytatva az idézetet: „*...melyek szerint az országos reprezentatív minta egy töredéknyi kisebbsége (15%) volt antiszemita, kétszer annyian voltak a filozemiták (31%), voltak mind a zsidóellenes, mind a zsidópárti állításokkal egyetértők (15%), s végül a »habozónak« minősülők (20%), ami nyíltan megvallani nem mert antiszemitizmusukat leplezte (Gadó 2014)*” (139). Itt nyilvánvaló tévedés van, hiszen egy 2014-es publikáció nem számolhat be egy 2023-as kutatásról. Az azonban, hogy melyik évszámot írták el, nem megállapítható, mert a kötetben – beleértve az irodalomjegyzéket – többé nem szerepel a hivatkozott szerző neve.¹⁸

A „*kényszeres filozemitizmus*” fogalmát, be kell vallanom, nem igazán értem (141). Ahogy a „*zsidótlánítás*” kifejezést sem igazán, hiába a tekintélyes hivatkozás: „*Heller Ágnes használja a magyar irodalom zsidó szerzők által írt alkotásainak kritikai elemzésében, melyben azt teszi szónak, hogy a szerzők a műveikben megjelentetett szereplők zsidó identitását letagadják*” (182). „*Letagadás*”, ha a szerző azt próbálja kinyilvánítani, hogy ez a hovatartozás a történet szempontjából nem releváns? Ezzel a logikával nagyon leszűkül a korrekt írásmód ösvénye, hiszen annak „*másik oldalán*”, nagynevű szerzők kapták már meg az „*antiszemitizmus*” vádját, pusztán azért, mert konkurens vetélytársuk szerint *indokolatlanul* említették meg egyes történelmi szereplők zsidó voltát.¹⁹

16 A teljes szövegkörnyezet: „*Nagyon szeretett nagyszüleim által, szerintem, ez a fajta habitus lett átadva, hogy tisztelet mindenképpen irányukba, de mindig egyfajta félelem is, ami, egy tény és való, hogy ez így volt, de semmi esetre, aminek nagyon örülök, sosem volt gyűlölet*” (51 és 223).

17 A szöveg összesen 18 „*reflektálatlan antiszemitizmus/antiszemita*” kifejezést tartalmaz. Nem lehet, hogy a szerzők a *reflektáltság* túl szigorú kritériumát alkalmazták? Ha ugyanis az interjúalanyok a terepmunka során informálisan legalább egyszer elbeszélgettek a kutatókkal, majd egy egyeztetett későbbi időpontban, kamera előtt is beszéltek – ez nem tekinthető kifejezetten reflektált megnyilatkozásnak?

18 A publikációra a Szabó Ervin Könyvtár katalógusában sem bukkantam rá.

19 Mivel itt és most nem akarok a *Kiáltó csend*del és a recenzióval közvetlenül kapcsolatban nem álló neveket és ügyeket felidézni, a magam történetét hozom fel. Pontosabban, utalok rá, a történetet ugyanis egy előadásomban mondtam el (Dupcsik 2023). Nyílt „*antiszemita*” váddal nem szembesültem ugyan, de a helyszínen negatív reakciókkal, illetve egy addig fontos szakmai és személyes kapcsolatomban formálissá gyengülésével igen. Kérem a Szerzőket, legyenek empatiszababbak nem-zsidó

A holokauszt az emberiség, egyúttal egy kis közép-európai társadalom botránya is: 1944-ben a zsidóság deportálásával megmutatkozott Magyarország morális, társadalmi és politikai összeomlása. Közismert és sokat emlegetett tény, hogy többszáz ezer magyar köztisztviselő, vasutas, csendőr vett részt aktívan a deportálásban. Valamennyi más korabeli forrás vagy visszaemlékezés megerősíti az idézett adatközlőt a fosztogatás kiterjedtségét illetően: „*Mi történt? Hát, ami mozdítható volt, azt elvitték. Nem az oroszok vitték el, mert azok csak így keresztülzaladtak, hanem a nép innen, a helyi lakosok közül voltak, akik nem restelltek bizonyos dolgokat elvinni...*” (91). Nyomasztó módon rengeteg olyan ember is, aki esetleg elítélte a zsidótörvények diszkriminációját, majd a deportálást és a tömeggyilkosságot, haszonélvezőjévé vált annak, hogy állások, pozíciók, lakások tömege „megürült”.²⁰ A zsidó kötődéssel nem rendelkező magyarok számára ennek feldolgozása sem könnyű folyamat.

Németország példája egyszerre mutatja, hogy a múlt ilyenét való feldolgozása nem lehetetlen, de azt is, hogy ehhez több évtizedes nyitott társadalmi diskurzus szükséges. Nyugat-Németország első évtizedeiben a holokauszt főleg a rituális, de mélyen át nem érzett hivatalos megemlékezéseken került szóba, és még Willy Brandt híres gesztusa – 1970-ben térdre borult a varsói gettó emlékműve előtt – is megosztotta a német közvéleményt (Fulbrook 2001). Az áttörés az NSZK-ban is csak az 1970-es években történt meg, míg a kommunista Kelet-Németország lerázta magáról a holokausztot, mondván: a nácik sok más csoportot is üldöztek, elsősorban a kommunistákat; az elkövetők pedig vagy meghaltak, vagy Nyugaton élnek – ennyi. Mary Fulbrook – „*saját élményeim alapján*” – ugyanakkor árnyalta is a képet: „*a történelmi önvizsgálat és önkontroll minden állami »segítség« nélkül is beépült az értelmiség tudatába*” (2001:9) az NDK-ban is. Részletekbe itt és most nem tudok belemenni, de a szocializmus korából nekem is vannak hasonló „*személyes élményeim*”. A *Kiáltó csend* hatásos cím, mégsem igazán szerencsés: a holokauszt ügyében már a szocializmus korában sem volt teljes hallgatás – „csak” egy olyan diskurzus, amelyben túl sok volt a zavaros, elhalkuló vagy akár elnémuló, töredékes, torz hang.

Nem szerencsés, ha az opponens utólag „tanácsot ad” a Szerzőknek... de talán nem ártott volna egy szakavatott szerkesztő kezébe adni a véglegesnek szánt kéziratot. Csak egy problematikus elemet kiemelve: a Szerzők nem mindig tudták eldönteni, hogy milyen – akár az idézetekben, akár a főszövegben felbukkanó – háttérismereteket tekinthetnek „közismertnek”, illetve melyeket kellene megmagyarázni.

Egy jellegzetes példa: „*nagyon jónak [tartom], hogy az elmúlt években szobrot állítottak a Heiman [sic – DCs] Évának, a kislánynak, akit elhurcoltak. Van most már egy arc, van most már valaki, akihez tudjuk kötni ezt az egész történetet*” – mondta az egyik nagyváradi interjúalany (93). Több mint százötven oldallal később a főszöveg tér vissza az emlékműre, teljes terjedelmében idézve: „*Szobrot kapott az Auschwitzba hurcolt kislány, Heyman Éva, akinek »Piros bicikli« c. gettónaplója Anna Frank naplójához hasonlítható*” (259).

Heyman Éva (1931–1944) édesanyja, Zsolt Ágnes, nemcsak közreadta gyermekének naplóját, de – Bárdos Judit (2015) irodalomtörténész gyanúja szerint – nagyrészt vagy teljesen ő is írhatta. A kötetet 1947-ben és 2011-ben *Éva lányom*, 2015-ben *A piros bicikli* címmel adták ki, mindhárom esetben Zsolt Ágnes neve alatt. Éva és a családjának a neve mind a könyv különböző kiadásaiban, mind a hivatkozott cikkben vagy magán a nagyváradi emlékművön, mindig mint Heyman szerepel. Az egyetlen általam talált releváns kivétel a Fő-

beszélgetőpartnereik bizonytalanságával, „*nem tudom*”-jaival, elhallgatásaival vagy szerencsétlennek tűnő megfogalmazásaival kapcsolatban!

²⁰ A kutatókat az egyik községben azért fogadta nyugtalanság a helyi református gyülekezetben, mert attól tartottak, hogy kétségbe vonják az orgonájukhoz fűződő tulajdonjogukat. Ez ugyanis 1944-ig a helyi zsinagógában állt (92).

városi Szabó Ervin Könyvtár katalógusa, amely következetesen a „Heimann [sic] Éva” nevet használja, és őt tünteti fel a kötet szerzőjeként is.

Befejezésként újrafogalmazom az első mondatok alapgondolatát: a holokausztról még tudományos prózában is lehetetlen normatív felhangok nélkül írni. A normativitás megkülönböztetendő a politizálástól, hiszen a holokausztról szóló megemlékezés, az ide vezető antiszemitizmus elítélése – morális imperatívusz. A társadalmi diskurzustérben azonban még a morálisan univerzális ügyeknek is konkrét, partikuláris szószólói, képviselői, hordozói vannak. A holokauszt ügyének szószólói a mai Magyarországon – a zsidó és nem-zsidó magyarok anti-antiszemita²¹ része. Ez egy erkölcsi alapú meghatározásnak tűnik, de nem lehetnek illúzióink: az ilyen embereket a közvélemény nagy része feltehetően azonnal besorolja egy bizonyos politikai tábor vagy inkább ideológia címkéje²² alá – ennek hatását pedig egy politikailag polarizált országban nehéz túlbecsülni.

Kínos dilemma. A *Kiáltó csend* szerzői feltehetően úgy vélték, hogy ha reflektálnak kutatásuk politikai kontextusára, akkor az könnyen ellenük fordítható lenne. Így viszont a kötet tele van kibontatlan célzásokkal, sejtetésekkel, akár – keserű ironia – elhallgatásokkal is. Ráadásul a Szerzők még ennek árán sem tudtak, nem tudnak nem belelépni a csapdába: jelentős az esélye, hogy a jóindulatú és a rosszindulatú olvasók, a véleményüket kinyilvánító nem-olvasók, a potenciális és tényleges interjúalanyok, illetve utóbbiak közvetlen és tágabb társadalmi környezete egyaránt szűkebb értelemben vett politikai jelentőséget is tulajdonít a kutatásnak, a kérdésfeltevéseknek, a kutatói szándékoknak, a kutatásban való részvételnek és így tovább.

Maguk a Szerzők is – teljes joggal – paradigmaticusnak tekintik ezt az epizódot: egy reménybeli interjúalany kapcsán írták, hogy a *„kezdeti lelkes hozzáállása még saját családi emlékezetét is előhívta, amely a zsidósággal kapcsolatos pozitív véleményének hangsúlyozásával párosult a privát beszélgetés során. Mindezek ellenére, vagy inkább mindezekkel együtt, végül azért nem jött el az interjúra, mert úgy érezte, hogy mint a helyi önkormányzat független képviselője, ha részt venne egy, a holokauszt helyi emlékezetéhez kapcsolódó interjú felvételén, amit budapesti társadalomtudósok készítenek, akkor »a függetlensége itt véget érne«*” (25).

Ráadásul a „politikai implikációk” kifejezését rövidre is lehet zárni: az okosmobilkorában pillanatok alatt utána lehet nézni annak, hogy a kutatásvezető korábban mely kormányok alatt vállalt politikai szerepet. „Extrém” eset? Bizonyos mértékben igen, de manapság politikai szerepet sosem vállaló fiatal kollégákról is pillanatok alatt lehet találni olyan posztokat, kommenteket, cikkeket, kulcsszavakat, affiliációt és így tovább, amelyek alapján a kereső – jól vagy rosszul, de tipikusan *bizonytalanság* nélkül – beskatulyázhatja, hogy az illető „kivel van”. Sőt, a Szerzőkre is nagy hatást gyakorló „budapesti” szó sem (kizárólag) burkolt zsidózás: a 2020-as években közismert, a Facebook-kommentek szintjéig leszivárgó, ott ráadásul gyakran vulgarizált és eltúlzott összefüggés, hogy a főváros politikailag más irányba húz, mint „a vidék”. Félreértés ne essék: a manapság szinte valamennyi társadalomtudományos²³ témánál felmerülő hasonló dilemmára nincs általános

21 Suta kifejezés, elismerem, de nem ugyanazt jelenti, mint a Szerzők által – 8 szöveghelyen is – használt „*filoszemitizmus*”. Bár a kettő a gyakorlatban tipikusan együtt jár, nemcsak az analitikus tisztaság miatt érdemes megkülönböztetni, hanem morális szempontból is. Nem „pusztán” azért minősítem elfogadhatatlannak az antiszemitizmust, mert rokonszenvezem a zsidósággal.

22 Az ilyenfajta besorolás *nem* kizárólag az antiszemitákra vagy az antiszemitáktól tartó társadalmi szereplőkre jellemző. E sorok szerzője részt vett egy, a roma holokausztról szóló könyv elkészítésében (Dupcsik 2015), hogy aztán egy vita során egy kollégája azt vágja a fejéhez, hogy úgymond „a Schmidt Máriáékkal” dolgozott együtt.

23 Sőt: gondoljunk csak a klímakutatások példájára.

„kézikönyv”, a konkrét kutatások menedzselésében pedig a Szerzőkénél nagyságrenddel kisebb tapasztalatom van.

Recenziómban végül jóval több kritikát fogalmaztam meg, mint ahogy azt a *Kiáltó csend* első olvasása után vártam. A kritikát azonban másodlagosnak tartom ahhoz képest, hogy a kötet – a témáival kapcsolatos továbbgondolkodásra – inspirált. A kritikák pedig talán azt is demonstrálhatják: nem elhallgatásokkal terhes puszta udvariaskodásnak szánom, amikor azt állítom, hogy fontos, olvasásra, felhasználásra, folytatásra érdemes mű született.

HIVATKOZÁSOK

- Bárdos J. (2015) Éva lányom naplója? *Élet és Irodalom*, 59, 35 (augusztus 28.), 21.
- Boltanski, L. – Thévenot, L. (2006) *On Justification: Economies of Worth*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Csapody T. (2011) *Bori munkaszolgálatosok*. Budapest: Vince.
- Dupcsik Cs. (2015) Utószó. In Bernáth G. – Brassói V. – Orsós J. *Ha szaladok, agyonlőnek, ha megállok, agyonvernek: Az európai roma holokauszt*. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 112–119.
- Dupcsik Cs. (2018) Elismerés és sérelem: Az elismerésért folytatott harc és a sérelmi politikák. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 1. 48–68. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.1.48>
- Dupcsik Cs. (2023) A „zsidókérdés” Magyarországon az ezredforduló után. Szalai Júlia Emlékkonferencia, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 2023. március 31. MTA Felolvasóterem. Szerkesztett változat hozzáférhető: <https://kenyszeresmegismeres.blogger.hu/2023/04/13/a-zsidokerdes-magyarorszagon-az-ezredfordulo-utan>
- Fulbrook, M. (2001) *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Budapest: Helikon.
- Kovács A. (szerk.) (2002) *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*. Budapest: Múlt és Jövő.